

Скрипник М. І. Дослідження проблем професіоналізму науково-педагогічних працівників у андрагогії / М. І. Скрипник // Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. Серія: філософські науки / Гол. ред.. В.С.Пазенок. – К: КУТЕП, 2013. – Випуск 15. – 305 с. – С. 165 – 177.

УДК 371.133

Марина Скрипник – кандидат педагогічних наук, доценткафедри філософії і теорії освіти дорослих Університету менеджменту освіти НАПН України

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ У АНДРАГОГІЦІ//

Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. Серія: філософські науки / Гол. ред.. В.С.Пазенок. – К: КУТЕП, 2013. – Випуск 15. – 305 с. – С. 165 – 177.

Анотація. Існують різні трактовки поняття «професіоналізм», за кожною з яких – світоглядне підґрунтя. У статті розглядається можливість застосування в андрагогічних дослідження досягнень комплексних наук про людину із метою досягнення консенсусу.

Существуют разные трактовки понятия «профессионализм», за каждым из которых – мировоззренческое основание. В статье рассматривается возможности применения в андрагогических исследованиях достижений комплексных наук о человеке с целью достижения консенсуса.

Important questions of training higher learning teachers, so as professionalization of Higher School in teaching activity. Andragogics as theory and methods of adults teaching requires the proper meaning in Ukraine.

Ключові слова. *Професіоналізм педагога, калокагатія, акмеологія, підсистеми дослідження в андрагогіці, програми розвитку професіоналізму.*

Професионализм педагога, калокагатия, акмеология, подсистемы исследования в андрагогике, программы развития профессионализма.

Professionalism of the teacher, kalos kai hagatos, akmeologic, research subsystems in andragogics, programs of development of professionalism.

У наш час теоретичні конструкти педагогічної акмеології (професійний розвиток, професіоналізм, компетентність) стають модними тенденціями, що, втім, не завжди відображають глибину розуміння в сучасних суспільних умовах їхнього змісту. Теоретичний конструкт – професіоналізація – найважливіша, але найменш з'ясована, незрозуміла, затуманена домінанта, що стала своєрідним слоганом у психолого-педагогічних дослідженнях останніх років [2; 3; 10]. Особливо активно досліджується цей конструкт у андрагогіці – теорії та практиці навчання і освіти дорослих (Б. Бім-Бад, Т. Браже, А. Вербицький, С. Вершловський, М. Громкова, І. Колесникова, С. Змеєв, А. Марон, В. Олійник, В. Подобєд та ін.). Причина актуалізації проблем професіоналізму в андрагогіці – економічні, соціокультурні, наукові та освітні трансформації сучасного глобалізаційного світу, які спонукають до створення відкритої системи неперервного професійного зростання особистості упродовж життя та побудови життєвих пріоритетів на цьому шляху.

Післядипломна педагогічна освіта як предмет дослідження андрагогіки спрямована на підготовку науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації. Зростання ролі спеціалістів вищої кваліфікації зумовлено такими потребами:

- когнітивними, методологічними змінами у науці другої половини ХХ ст. (межі між монодисциплінарними системами знань стираються; з'являється термін «міждисциплінарні дослідження»; нова диференціація та класифікація наук);
- оновлення науково-педагогічних кадрів у вищій школі («старіння» науково-педагогічних кадрів);
- ринкової економіки (в зв'язку з підвищенням складності професійних завдань; мотивації випускників вищої школи до післядипломної педагогічної освіти та отримання наукового ступеня);
- подвійністю завдань системи післядипломної педагогічної освіти (по-перше, вона виступає як вищий рівень системи освіти, а, по-друге, є підсистемою кадрового забезпечення системи вищої професійної освіти).

Діалектика та динаміка дослідження проблем професіоналізму науково-педагогічних працівників в андрагогіці зумовлена взаємодією двох основних мегатенденцій – кризи традиційних підходів до професійної підготовки професіоналів вищої кваліфікації в системі післядипломної педагогічної освіти та стрімким розвитком сучасної науки. Насамперед ідеться про такі характеристики сучасної науки: технологізація та науковість технологій; задачний характер досліджень; конструкційність (необхідно запропонувати не лише експерименти, а й конструкцію для проєктованого дослідження); наукові дослідження мають бути технологічними, реально втілені у практику (нереалізований проєкт, нетехнологічна конструкція не можуть отримати підтримку держави та інших структур); економічна детермінація, економічна підтримка та економічні обмеження; корисність результатів [6; 7; 12; 16; 17]. Науково-педагогічний працівник має забезпечити взаємини суспільства, природи, культури та освіти на нових парадигмальних засадах науки.

Студіювання літератури [2; 3; 4; 5; 8; 10; 13; 14] дозволило узагальнити стан наукового опрацювання проблеми професіоналізму науково-педагогічних працівників в андрагогії. Зокрема досягнуто таких результатів:

- схарактеризовано сутність поняття «професіоналізм» та окреслено основні історико-компаративістські підходи до з'ясування значущості цього поняття в теорії та практиці навчання і освіти дорослих;

- висловлено ідею про універсальність професіоналізму і його взаємозв'язок із професійною культурою і свідомістю;

- фрагментарно описано зміст післядипломного навчання науково-педагогічних працівників.

Попри існуючі розвідки проблема професіоналізму науково-педагогічних працівників в андрагогії належним чином не досліджена. Не розв'язано суперечності між необхідністю модернізації системи післядипломної педагогічної освіти в умовах соціокультурних глобалізаційних викликів, методологічних змін у науці другої половини ХХ ст. та браком концептуальних підходів до розвитку професіоналізму науково-педагогічних працівників як кадрового забезпечення системи вищої професійної освіти.

Від методологічних орієнтирів залежать відповіді на ключові питання професіоналізації науково-педагогічних працівників. Перше коло питань пов'язане із змістовим аспектом: функціональне чи сутнісне поняття. Відповідь на це питання визначає різні методи його пізнання. Друге коло питань лежить у площині взаємодії, відносин цих начал, адже в реальності вони внутрішньо взаємопов'язані. Сутнісні зміни, що відбуваються в суспільному житті останнім часом, дозволяють ґрунтовніше підходити до методологічного аналізу проблематики професіоналізації науково-педагогічних працівників.

Метою статті є рецепція професіоналізму науково-педагогічних працівників як концептуальної проблеми андрагогічних досліджень.

Історико-генетичний аналіз проблеми доводить, що у фоліантах семи мудреців (Соломон) віднаходимо поняття «калокагатія» (грец. kalokagathía, от kalós — прекрасний і agathós — добрий), яке Біант – один із семи мудреців – потрактовує як зовнішній вигляд людини, в якому віддзеркалюються її моральні якості [15]. Значущим це поняття було для філософії класичного періоду (Сократ, Платон і Арістотель). Якщо у Сократа калокатія ототожнюється з поняттям «прекрасне», «гарне» і «корисне» (для душі), відповідно, є благом і красою нетілесної душі (якщо вона існує правильно, то стає чеснотами), то Арістотель вже підкреслює, що калокатія – це досконала чеснота (така ж, як справедливість «в широкому значенні»): «О нравственной красоте (калокагатии) говорят по поводу добродетели: нравственно прекрасным зовут справедливого, мужественного, благоразумного и вообще обладающего всеми добродетелями» (Magnamog. II 9, 1207b23—26). Арістотель також підкреслює, що для досконалиї в моральному сенсі людини зовнішні блага (багатство, слава, почесні) не несуть ніякої небезпеки, шкоди для моралі, та більше того, без зовнішніх благ також не може бути повноти й досконалості [9, с. 386–439]. Таким чином, Арістотель калокатію наповнює подвійним змістом, пов'язуючи її як із призначення людини, так і з метою її діяльності. Себто, це – субстант, що визначає внутрішню моральну сутність людини у взаємодії з її зовнішньою природою як ідеал виховання людини. Після Арістотеля термін ще зустрічається у ранніх стоїків (Хрисіпп вчив, що висловлювання: «жити за природою», «жити прекрасно» і «жити добре» - рівносильні, тому «калокагатія» - це «чеснота»). Але з часом термін зникає із розмовної філософської мови. Візантійський словник Суда фіксує пам'ять про головний зміст: «калокагатія – це доброта» [9].

Паростки нових великих ідей, висловлених давніми любомудрами, зміцніли уже в ідеях Григорія Сковороди. Мандрівний філософ об'єднав ідею моральності людини з реальною дійсністю, в якій вона «сродно» реалізовується. Ця ідея відроджувалась на кожному етапі розвитку наукової

думки, здобуваючи різну трактовку в представників різних течій. Незважаючи на різні методологічні орієнтири, дослідники були єдині в тому, що на кінець ХІХ – поч. ХХ ст. проблематика професіоналізації особливо актуалізується, адже нівелюється «сродність», єдність між особистісними та професійними характеристиками. Причина – відчуження людини від праці, знарядь праці самої себе. Це – головний виклик минулого століття, який філософ М.К.Мамардашвілі назвав «антропологічною катастрофою». «Криза людини» найімовірніше є результатом абсолютизації монологічного (як прийнято говорити у сучасній філософії) напряму встановлення сенсу людського буття. Людина у цій моделі перетворюється в інструмент для реалізації того, що вважається необхідним. «Народження» іншої людини, здатної діяти відкрито зі світом, діалогічно спілкуватися з ним, розкривають аспекти акмеології [1, с.17–18].

Наукові розвідки означеної проблеми можна поділити на декілька етапів: латентний, номінаційний, концептоутворюючий, інституційний. Якщо на першому – *латентному* – створюються передумови для дослідження проблем самоствердження дорослої людини, то на *номінаційному* вводиться поняття для означення знань особливого роду, визначається професіоналізм особистості як «акмеологія». Формування принципів акмеологічних досліджень, вперше здійснене Н.В.Кузьміною, стало початком *концептоутворюючого* етапу. Дослідниця, ґрунтуючись на програмних положеннях Б.Г.Ананьєва («Людина як предмет пізнання»), розширює теоретичні передумови формування цієї проблематики. На сьогодні можемо фіксувати *інституційний* етап дослідження проблем акмеології, адже сформовано кафедри, лабораторії, інститути. Акмеологія вивчається як інтегральна науково-практична дисципліна, предметом дослідження якої є проектування досягнень професійних, особистісних вершин (акме) педагога. На сьогодні кожен охочий може ознайомитися з «Вісником наукової школи педагогів «АКМЕ», представленого в мережі Інтернет [11]. Зокрема в трьох щорічних виданнях, в яких представлено результати теоретичних і емпіричних досліджень у галузі акмеології освіти, розкрито такі аспекти, як:

знайомство педагогічної громадськості з окремими досягненнями школи педагогів «АКМЕ» на початковому етапі діяльності (Випуск 1); акмеологічне моделювання освітнього середовища (Випуск 2); акмеологічне моделювання професійно-особистісного розвитку педагогів (Випуск 3).

Таким чином, на сьогодні можна констатувати, що проблема професіоналізму стала об'єктом дослідження різних наук: філософії (М. Бердяєв, П.Блонський, В.Сорока-Росінський та ін.); педагогіки і психології (К. Абульханова, Б.Ананьєв, Ю.Бабанський, Б.Вульфов, І.Зімня, А.Мудрик, О.Леонтєв, Л.Рубінштейн та ін.); соціології (С. Геллерштейн, Г.Прозоров, Н.Левітов). Однак особливу значущість для андрагогічних досліджень професіоналізму науково-педагогічних працівників становлять дослідження цієї проблеми у межах комплексної акмеологічної науки (О.Бодаєв, А.Деркач, Н.Кузьміна, А.Маркова та ін.). Адже ці розвідки дозволили визначити сутнісні особистісно-професійні якості науково-педагогічного працівника з точки зору досягнення ним вершин професійної майстерності та вивчити шляхи оптимізації процесу розвитку професіоналізму.

Узагальнюючи підходи до розкриття сутності поняття «професіоналізм» і використання його в характеристиці педагогічної та управлінської діяльності, дослідник Т.Сорочан [13; 14] наголошує на таких аспектах цього поняття, як:

- поєднання професійної культури та професійної самосвідомості, що дозволяє педагогу на високому рівні здійснювати професійну діяльність (І. Зязюн);
- система, яка складається з професіоналізму особистості та професіоналізму діяльності (представники російської акмеологічної школи: А. Деркач, О. Зазикін, В. Сластьонін). Учені підкреслюють, що професіоналізм особистості – це якісна характеристика суб'єкта праці, яка позначає високий рівень професійно важливих або особистісно-ділових якостей, креативності, а також наявність ціннісних орієнтацій, спрямованих на прогресивний розвиток. Професіоналізм діяльності, на

їхню думку, – це якісна характеристика суб'єкта праці, яка позначає високу професійну кваліфікацію та компетентність, наявність різноманітних навичок і вмінь, володіння сучасними алгоритмами та способами вирішення професійних завдань, що дозволяє здійснювати діяльність з високою та стабільною продуктивністю. Таким чином, акмеологи тлумачать професіоналізм як інтегровану якість, яка складається з діяльнісного та особистісного аспектів;

- порівняння складових «вузького професіоналізму» та «широкого професіоналізму» (із позицій компаративістики – дослідження Л. Пуховської на основі аналізу підходів американських учених І. Гудсона, П. Паскаля, М. Садкера, М. Фуллана, Е. Харгріверса, Д. Шона). На думку Л. Пуховської, «вузький професіоналізм» обмежує поле діяльності педагога в часі і просторі, події в освітньому житті розглядаються ізольовано від навколишнього середовища, уміння виводяться з досвіду, професійні цінності базуються на автономній професійній діяльності. «Широкий професіоналізм» розширює поле педагогічної діяльності, вміння ґрунтуються на поєднанні практики та теорії, цінність професії базується на професійному співробітництві.

Отже, поняття «професіоналізм» все частіше використовується в наукових роботах українських і зарубіжних учених – представників різних людинознавчих наук. На часі запозичення та застосування в андрагогічних дослідження досягнень комплексних наук про людину із метою цілісного визначення та наукового обґрунтування механізмів розвитку професіоналізму в післядипломній педагогічній освіті.

Професіоналізм науково-педагогічних працівників – система *ціннісно-цільових* (високий рівень загальної культури, психолого-педагогічної компетентності), *когнітивних домінант* (методологія наукового пізнання та практичної реалізації результатів проведених досліджень у змісті та технологіях викладання навчальних дисциплін), що виявляються в

креативній модифікації освітнього простору (здатності до: цілепокладання і цілездійснення, науково-педагогічної рефлексії, інноваційної діяльності в сфері вищої освіти).

Дослідження складових професіоналізму науково-педагогічних працівників в андрагогії, на нашу думку, може концептуалізуватися через діалектичну єдність *онтологічної, гносеологічної, аксіологічної, праксеологічної* підсистем. *Онтологічна* підсистема досліджень професіоналізму осмислює буття особистості науково-педагогічного працівника в динамічному соціокультурному, науковому, освітньому середовищі та передбачає: вивчення професіоналізму в сучасному інформаційному суспільстві; взаємодію різних підсистем суспільства (культури, освіти, науки, техніки) у становленні та розвитку професіоналізму. *Гносеологічна* складова дослідження зорієнтована на рефлексію філософських, соціологічних, економічних, психолого-педагогічних проблем професіоналізму науково-педагогічних працівників, визначення предметного поля окреслених напрямів, розроблення понятійного апарату. *Аксіологічна* складова включає дослідження духовно-ціннісних аспектів особистісного виміру професіоналізму: цілепокладання, норми, пріоритетні цінності та смисли особистості науково-педагогічного працівника вищої кваліфікації. Стає очевиднішим, що професіоналізація в інформаційному суспільстві – засіб самореалізації особистості. Домінуючою ідеологією професіоналізації стає ідеологія «бути» на відмінну від моделі «мати», що властива «економічній людині» індустріальної епохи (Е.Фромм). Доречно наголосити, що серед мотивів до праці заробітна плата у розвинених країнах перемістилася з першого-другого місць (що було типовим для 30-40-х рр. ХХ ст.) на п'яте-сьоме. Вперед виходить зміст праці, перспективи професійного розвитку. *Праксеологічна* складова дослідження аналізує методичні аспекти професіоналізму як соціокультурного феномену. Ця підсистема актуалізує формування креативної моделі післядипломної педагогічної освіти. Синтагматична побудова наукових досліджень як

результат інтеграції різних наук потребує конвергентності мислення особистості науково-педагогічного працівника, діалогічності, комунікативності, духовного багатства, співтворчості. Вагомим є введення в зміст післядипломної педагогічної освіти для науково-педагогічних працівників елективних навчальних курсів «Еволюція і перспективи підготовки науково-педагогічних кадрів: Україна – Європа», «Педагогічне термінознавство і культура наукового дискурсу», «Методологія наукового дослідження і практичної андрагогіки».

Пов'язуючи проблему відповідності освітньої програми в системі післядипломної педагогічної освіти ідеям професіоналізації науково-педагогічних працівників, необхідно визначити оптимальні умови формування цього соціокультурного феномену. На нашу думку, такими необхідними умовами є: перманентне освоєння науково-педагогічним працівником науково-інформаційного освітнього простору; створення науково-інноваційного середовища; актуалізація потенціалів науково-педагогічних працівників у конкретні корисні результати (діяльнісний потенціал).

Якість післядипломного педагогічного процесу визначається неперервністю, спрямованістю інформації, її науковим осмисленням особистістю педагогічним працівником вищої кваліфікації. У більшості програм післядипломної освіти науково-педагогічних працівників наявне науково-інформаційне середовище, закладена можливість відбору науково-методичного матеріалу, тем, проблематик. Але ознайомчий характер таких програм здебільшого можна визначити як просвітництво. Аналіз цілей навчальних занять – «ознайомити», «зробити огляд», «подати інформацію», «сформуванню уявлення про...» – лише підтверджує це.

Науково-інформаційний простір у післядипломній педагогічній освіті має зорієнтовуватися на прирощення предметного методологічного знання. Важливо створити такі контексти у післядипломному педагогічному навчанні: *смысловий*, де проблема, що обговорюється, представлена в системі

науково-методичних смислів і цінностей конкретного дослідника; *нормативний* – опис наукової проблеми як історико-генетичний пошук системи знань, положень, тверджень; *діалектичний*, тобто дискурсивно-комунікативний, у межах якого науково-педагогічними працівниками здійснюється осмислення, коригування, перетворення, розвиток науково-методичної проблеми. Дискурсивно-комунікативне середовище в післядипломному навчанні не лише неперервно збагачує внутрішню науково-інформаційну базу дослідника, а й спонукає до осмислення науково-педагогічного досвіду, рефлексії наукових текстів, смислів, цінностей індивідуальної професійної діяльності та інших дослідників і дослідницьких колективів.

Розвиток професіоналізму науково-педагогічних працівників – це послідовне осмислення особистістю власної стратегії професійної діяльності, у ході якого розвиваються креативні структури наукового мислення. Оптимальною формою, що зrealізовує необхідні умови професійного розвитку науково-педагогічних працівників (перманентне освоєння науково-педагогічним працівником науково-інформаційного освітнього простору; створення науково-інноваційного середовища; актуалізація потенціалів науково-педагогічних працівників у конкретні корисні результати (діяльнісний потенціал), є науково-методичний дискурс, завдяки якому забезпечується цілісність і зв'язність наукового повідомлення, уточнюються та акумулюються науково-педагогічні знання у категорійно-понятійній системі та текстах, логічно розгортаються дослідницькі процедури, трансформуються результати наукового пошуку в універсальні пізнавальні моделі та технології навчання.

Рекомендуємо побудувати програму професійного розвитку науково-педагогічних працівників у системі післядипломної педагогічної освіти через побудову таких процесуальних дій:

- надання допомоги науково-педагогічному працівнику у відборі теми науково-педагогічного дослідження з урахуванням його потенційних можливостей;
- відбір наукової та науково-методичної літератури з теми дослідження;
- вивчення елективних навчальних курсів із методології та історії науково-педагогічного дослідження;
- розроблення різноманітних науково-творчих завдань проміжного та підсумкового характеру з теми дослідження;
- систематизація, класифікація цих завдань із врахуванням плану роботи з програми професійного зростання на кожен рік;
- аналіз результатів власної професійної діяльності (конструювання педагогічної системи на основі узагальнення дослідно-експериментальної роботи);
- перетворення новацій в інноваційний досвід науково-педагогічного працівника через взаємозв'язок цих новацій із навчально-дослідницьким процесом;
- розроблення програми впровадження інноваційного досвіду науково-педагогічного працівника;
- надання науково-методичної допомоги у створенні творчої або дослідницької лабораторії.

Дослідження проблем професіоналізму науково-педагогічних працівників в андрагогіці дозволяє зробити такі висновки. На сьогодні в теорії освіти і навчання дорослих оформляється концепція професіоналізації. Історико-генетичний аналіз означеної проблеми виявляє спільні риси цього явища, а саме: в уявленні про взаємодію двох домінант (особистісної та професійної); в тому, що складові цього поняття відносяться як до інтелекту, так і до морально-етичної, поведінкової сфери; у рефлексії як інтелектуально-духовному акті пізнання. Концептуалізуємо дослідження професіоналізму науково-педагогічних працівників в андрагогіці через діалектичну єдність онтологічної, гносеологічної, аксіологічної,

підсистем. Післядипломна педагогічна освіта, що знаходиться між двома полюсами – вимогами освітнього ринку в значенні інноваційності, ефективності, з одного боку, та вимогами гнучко реагувати на соціокультурні зміни, забезпечувати професіоналізм науково-педагогічних працівників, – з іншого, потребує чіткої визначеності зі змістом та методикою післядипломного навчання для спеціалістів вищої кваліфікації. Пріоритетним при відборі змісту вважаємо розроблення теоретичної моделі професіоналізму науково-педагогічних працівників, на основі якої обґрунтовується філософський, змістовий, технологічний компоненти післядипломної освіти педагогічних працівників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акмеологія (автор: М.І.Скрипник) // Енциклопедія освіти / За заг. ред. В.Кременя. – К.: Юрінком, 2008. – С.17 –18.
2. Андрагогика: историко-педагогический процесс и языковая личность XXI века: учеб. пособие / Р.А. Исламшин, В.Ф. Габдулхаков. Москва – Воронеж:– МОДЭК, 2005. – 286 с.
3. Василькова Т.А. Андрагогика: учеб.-метод. пособие / Т.А. Василькова. – М.: ВНИИЦ профориентации, 2002. – 136 с.
4. Громкова М.Т. Андрагогика: теория и практика образования взрослых: учеб. пособие для системы доп. проф. образования; учеб. пособие для студентов вузов / М.Т. Громкова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 495 с.
5. Змеев С. И. Андрагогика: основы теории, истории и технологии обучения взрослых / С. И.Змеев. – М.: ПЕР СЭ, 2007. – 272 с.
6. Кремень В. Г. Людиноцентризм в освіті: сучасний напрям розвитку духовності нації / В. Г. Кремень // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 2 (51). – С. 28-35.
7. Кремень В. Г. Якісна освіта – сучасні вимоги / В. Г. Кремень // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 4 (53). – С. 5-19.

8. Кукуев А.И.

Андрогогическая подготовка преподавателя мегавуза: содержательный аспект: учеб.-метод. пособие // Режим доступа: rspu.edu.ru/rspu/structure/university_departments/.../Kukuev_metod.pdf

9. Лосев А. Ф. История античной эстетики: Итоги тысячелетнего развития, кн. 2./А. Ф.Лосев. - М., 1994. - С. 386-439.

10. Маралова Е.А. Педагог в постдипломном образовании: праксеологический поход к профессиональному и личностному развитию / Е.А.Маралова//Наука и школа. – 2006. – № 3. – С. 5–7.

11. Про авторську наукову школу педагогів «Акме»: Портал сучасних педагогічних ресурсів/intellect-invest.org.ua/school_akme/

12. Ракитов А. И. Синтагматическая революция/А. И. Ракитов//Вопросы философии. – 2012. – № 7. – С.100 – 109.

13. Сорочан Т. Професійна діяльність андрагогів : сучасний погляд / Т. Сорочан // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2008. – №4. – С. 27–32.

14. Сорочан Т.М. Розвиток професіоналізму управлінської діяльності керівників загальноосвітніх навчальних закладів у системі післядипломної педагогічної освіти: дис... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. / Т.М. Сорочан. – Луганськ, 2005.

15. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Политиздат, 1991. – 560 с.

16. Юдин Б. Г. Наука и жизнь в контексте современных технологий / Б. Г. Юдин // Человек. – 2005. – №6. – С. 5–25.

17. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности: методологические проблемы современной науки / Э. Г. Юдин. – М.: Наука, 1979.